

MUSULMON AGIOGRAFIYASINING O'ZIGA XOS BELGILARI

Sayidolimov Javoxirbek Baxtiyorjon o'g'li,

FarDU o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

sayidolimovjavoxir@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil

Jurnal soni: 13

Maqola raqami: 61

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1071>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

agiografik asarlar, jahon
adabiyotshunosligi, buddaviy
agiografiyasi, xristian agiografiyasi,
musulmon agiografiyasi.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada jahon adabiyotshunosligida keng o'rganilayotgan agiografik asarlar haqida so'z yuritilgan. Olimlar tomonidan bu turdai adabiyot namunalari uch guruhga bo'lib o'rganilgan: buddaviy agiografiyasi, xristian agiografiyasi, musulmon agiografiyasi. Ayrim manbalarda musulmon agiografiyasi – Sharq agiografiyasi deb ham yuritiladi. Uch tasnifga bo'lingan agiografik adabiyot kelib chiqishi jihatida e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda har bir tasnif o'z ichida kichik guruhlariga bo'linadi. Musulmon agiografiyasining genezisida buddaviy va xristian agiografiyasi bilan bir xillik ko'zga tashlansa ham janrlar va ulardagi qahramonlar tizimi jihatida o'zaro farqlanadi. Agiografik asarlarning bosh qahramonlari payg'ambarlar hisoblanganligi sababli ular haqidagi manbalarni ikki guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Maqolada musulmon agiografiyasining o'ziga xos jihatlarni hisobga olgan holda uch guruhga bo'lib tasnif qilishni taklif qilmoqdamiz. Har bir tasnif uchun asos bo'lgan jahatlar ochib berilgan.

Kirish. Diniy xarakterdagi hikoya va qissalarni qayta ishlab, to'laqonli badiiy asar yaratish arab, turkiy va fors-tojik adabiyotlarida qadimdan mavjud edi. "Insoniyat tarixi imyon va kufr qutblari orasida quriladi va har bir xalq bu oqimga o'zining islomdan avvalgi avliyolarini ham kiritadi. Shu tariqa islom adabiyoti o'zidan ilgarigi adabiyotlar bilan bog'lanib, mushtarak adabiyot yuzaga keladi va asrlar osha turli milliy adabiyotlarga ta'sir etadi"¹. Sharq agiografiyasi haqida gap ketganda bu adabiyotning islomiy qadriyatlar ustiga qurilgan alohida ahaliyatga ega. Chunonchi, "Injil", "Tavrot", "Qur'on" kabi muqaddas diniy kitoblarning yuqori saviyada badiiy shakllangan asarlar ekanligi ilmda tasdiqlangan"². "Badiiy shakllangan asarlar ekanligi" degan jumalada ularda keltirilgan voqealarning ibrat sifatida berilishiga urg'u qaratilgan. Chunki Qur'onda ko'plab xalqlarning o'tmishi ixcham va ta'sirchan usulda bayon etilgan. Shu sababdan Sharq va keng ko'lamda jahon adabiyoti tarkibida turkiy (o'zbek) adabiyoti ham Qur'onni asrlar davomida turlicha o'zlashtirgan va uning mavzulari asosida zamon talabidan kelib chiqqan holda, ko'plab asarlar yaratilgan. Sharq agiografiyasining dardonalarni yaratgan ijodkorlar qay millat vakili bo'lishidan qat'iy nazar, Odam alayhissalom farzandi ekanliklarini e'tirof etgan holda, umumbashariy qarashlarni bayon etganlar. Bu narsa adabiyotlararo mushtaraklikni vujudga keltirib G'arb adabiyotiga ham ta'sir o'tkazgan. Turli xil afsonalarning siljishi jahon adabiyotida o'xshash xususiyatlarni yuzaga keltirgan, aynan shu sababli turli milliy adabiyotlarga mansub namunalar bir butun hodisa sifatida qaraladi. Masalan, qaysidir qalam sohibi Yusuf alayhissalomga faqat oshiq obrazi sifatida qarasa, boshqa ijodkor payg'ambar, yana qaysidir adib esa hukmdor sifatida tasvirlaydi. Misol uchun "Hamza Hakimzoda Niyoziy "Qiroat" kitobida bu qissani sodda til bilan qisqacha hikoya qilgan, Nozim Hikmat "Go'zal Yusuf" pyesasini, Ramz Bobojon "Yusuf va Zulayho" musiqali dramasi yaratgan"³. Bu asarlarda bir obrazga ijodkorning ijodiy niyati, ijtimoiy omillar va davr talabidan kelib chiqib turlicha yondashilgan. "Konkret badiiy asar mazmuniga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri ijodkorning dunyoqarashidir. Inson voqelikni, unda yuz berayotgan hodisalarni o'zining dunyoqarashi bilan bog'liqlikda ko'radi. Shunga ko'ra biz "real voqelik" deb atayotgan narsa turli individlar ongida turlicha akslanadi va turlicha baholanadi". Bunda badiylikni, g'oyaviy jihatlarni ta'minlagan narsa muallifning ijodiy yondashuvi hisoblanadi. "Asosan diniy, didaktik mazmunga ega bo'lgan bunday ramziy hikoyalarning turli ijodkorlar tomonidan turlicha ishlanishi natijasida mushtaraklik va o'ziga xoslik yuzaga keladi"⁴. Bunday ijodiy yondashuv zamirida ham ma'lum bir maqsad yotadi. Muallif tomonidan badiylikning muhim sharti hisoblangan shakl va

mazmunning uyg'unlikda berilishi mazkur turdagi manbalarning ta'sir kuchini yanada oshiradi. Agiografik asarlar bevosita e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq bo'lgani uchun, kitobxon ta'sirlanmas ekan, uning e'tiqodiy qarashlarida o'zgarishlar bo'lmaydi. Bunday jarayonda agiografik adabiyot o'zining mazmun-mohiyatini yo'qotadi. "Bu esa o'quvchini estetik subyektga aylantiradi, uni estetik obyektini qayta yaratishga undaydi, ya'ni o'qish – ijodiy jarayon, chunki o'quvchi yozuvchi yetkazayotgan mazmunning oddiy iste'molchisi emas, u belgilar asosida badiiy voqelikni qayta yaratayotgan ijodkor"⁵.

Adabiyotlar tahlili. Payg'ambarlarning hayot yo'li va faoliyatini yorituvchi agiografik asarlar barcha xalqlar adabiyotida shu xalqning e'tiqodiy qarashlaridan kelib chiqib, mazkur xalq bilan birgalikda milliy va mahalliy xususiyatlarni inobatga olgan holda shakllanib boradi. "...agiografik asarlar faqat xristianlik va islom davri adabiyoti mahsuli emas, balki boshqa dinlar ta'sirida yuzaga kelgan asarlarga ham tegishli bo'lib, har bir diniy oqim ma'lum bir o'lkada o'z mavqeiini mustahkamlab, omma orasiga kirib, yoyilib boradi. Avliyolarning hayotiga oid turli naqlarni paydo qiladi, diniy-falsafiy oqimlar madaniy jarayonga, ijtimoiy hayotga o'z ta'sirini o'tkazadi"⁶. Shu jihatdan ham agiografik asarlar e'tiqodiy qarashlarni o'zida mujassam etish bilan bir qatorda asar yaratilgan davrdagi ijtimoiy hayotni ham aks ettiradi. Ijodkorning ijodiy yondashuvi ijtimoiy hayotning qaysi jihatini yoritishga qaratilgan bo'lsa, asarda ham shu jihatiga urg'u beriladi. Payg'ambarlar va avliyolarning hayot yo'li bu jihatdan muallifning ijodiy yondashuviga ta'sir ko'rsatadi. Chunki qaysidir payg'ambarning faoliyati bilan bog'liq voqea-hodisalar o'sha davr jamiyatidagi hodisalar natijasida yuzaga kelgan bo'lib, bu aslida, bashariyat uchun ibrat hisoblangan. Muallif o'z davri ijtimoiy-maishiy voqeligini shu payg'ambar va avliyolarning hayoti bilan bog'liq holda tasvirlaydi. Ammo ko'plab adiblarning bu boradagi qarashlari keskin qarshiliklarga uchragan. "Ko'p mashoyix-u akobir uning ishini qabul qilmay, rad etdilar... Bir qancha odamlar uni sehrgarga va yana bir nechalar esa kufrga nisbat berar edilar... Boshqa bir nechalar uning ishini yaxshi ham, yomon ham demas edilar. Uning ustoz Shayx Abulqosim Tustariy, agar Mansur maqbul bo'lmasa, boshqa hech kim maqbul emas, – der edi"⁷. Yuqoridagi jumalarni Fariddin Attor bejiz aytmagan, buning sababi, har doim ham kitobxonlar muallifning ijodiy yondashuvini va g'oyaviy maslagini to'g'ri tushuna olmagan tufayli jamiyatda muallif va kitobxonlar orasida konflikt kelib chiqqan.

Sharq va G'arb agiografik adabiyoti deb ajratsak-da, ularning mushtarak tomonlari ham talaygina. Dastavval, payg'ambarlar ham o'z faoliyatlarining boshlanishida e'tiqodiy qarashlarni ochiq bayon

¹ Кароматов Х. Хўрланган пайгамбарлар ғалабаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – Б. 3.

² Назаров Б. Ислам агиографияси тизимиде мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.

³ Ислам энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 590.

⁴ Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидеги "масал"лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили. – Тошкент: Мухарри, 2020. – Б. 202.

⁵ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 54-55.

⁶ Abdullayev H. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2020. – B. 109.

⁷ Фаридуддин Аттот. Таъкират ул-авлиё. – Тошкент: Фафур Ғулом нашриёти, 2017. – Б. 448.

etganliklari uchun ta'qibga va quvg'inga uchraganlar. Negaki, jamiyatning barcha qatlamlari ham e'tiqodiy qarashlarda bir xil saviyada emas. Ba'zi hollarda shaxsiy adovat hamda nuqtayi nazardagi tafovutlarning mavjudligi nazariy va badiiy jihatdan mukammal yaratilgan asarlarning, shu bilan bir qatorda, asar mualliflarining ma'naviy tahqirlanishi va hatto jismonan yo'q qilinishiga ham sabab bo'lgan. H.Karomatovning "Xo'rlangan payg'ambarlar g'alabasi" asarida bu haqda batafsil ma'lumot beriladi. Fariduddin Attorning hayot yo'li va yaratgan asarlariga bo'lgan munosabatda ham bu yaqqol namoyon bo'ladi. Chunonchi Hazrati Ali haqidagi asarini to'g'ri tushunmaganlar tomonidan Fariduddin Attor shialikda ayblanib, shahardan badarg'a qilingan. Qizig'i shundaki, agiografik asar qahramonlari bo'lgan payg'ambar va avliyolarni o'z zamonasi ahli ham ba'zan tushunmaganlar: "Agar meni [Hazrati Ali o'limidan oldin vorislariga vasiyat qilmoqda] oshkora dafn qilsangizlar, dushmanlar meni qidiradilar. Men vafot etganimdan keyin, tun yarmida hamma xaloyiq uyquga ketgandan so'ng, bir tuyaga yuklab, Kufadan olib chiqinglar. Ikki yig'och yo'l yursangizlar, sahroda Izzi degan bir tepalik bor, o'sha tepani qazisangizlar, u yerda bir tosh lavha chiqadi. Lavha yuzasiga bu yerda Odam alayhissalom va Nuh payg'ambar yotgan yerlaridir, deb yozilgan"⁸. Ma'lum ma'noda agiografik adabiyot e'tiqodiy qarashlarning to'g'ri shakllanmaganligi natijasida yuzaga kelgan mutaassiblikning oldini olishga xizmat qiladi. Bu esa nafaqat adabiyotning, balki jamiyatning rivojlanishiga ham yordam beradi. Diniy-ilmiy asarlar sharh va izoh talab qilgani sababli, shu sohaning mutaxassislari tomonidan ko'proq mutolaa qilinadi hamda jamiyatning qolgan bo'g'inlariga so'z san'ati vositasida tushuntirib beriladi. (Amri ma'rufalarda buning yorqin misollarini ko'rishimiz mumkin, ya'ni o'yat va hadislarining ma'nolari kengroq tushuntirib beriladi. Bunday vaqtlarda payg'ambarlar va ularning izidan borganlarning hayoti hamda qilgan ishlari ibrat sifatida keltiriladi). I.Ostonakulov mazkur turdagi asarlarning o'ziga xos jihatlari haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: "Sharq agiografik asarlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri konkret tarixiy shaxslar hayotidan olingan amaliy misollar orqali diniy tarbiya va tasavvuf ta'limoti targ'ib etiladi". Shu sababli agiografik asarlar odamlarning e'tiqodiy qarashlarini mustahkamlash barobarida, ulardagi muammoli masalalarga, savollarga o'ziga xos yechim vazifasini ham bajaradi. "Men yana angladimki, din tomonidan beriladigan javoblar har qancha aqlga nomuvofiq va xunuk bo'lmasin, ular bir afzallikka: ularda har bir javobga cheklangan narsaning cheksiz narsaga munosabati kiritilgan"⁹. Mazkur asarlar tarixiy jihatdan olib qaralganda, ma'lum ketma-ketlik, diniy-e'tiqodiy jihatdan isbot talab etadi. Misol tariqasida, "Bobodehqon" Markaziy Osiyo xalqlarining mifologiyasida dehqonchilik homiysi. "Islomdan oldin vujudga kelgan timsol"¹⁰. Yuqoridagi faslda aytib o'tilganiday, mazkur asarlar ma'lum tasniflarga bo'lingandan so'ng har bir tasnif o'z ichida yana arabiy, forsiy, turkiy agiografik adabiyot singari guruhlarga ajratilgan edi. Markaziy Osiyoga islom dinining keng yoyilishi natijasida Bobodehqon obrazi musulmon agiografiyasiga qorishib ketgan va vaqt o'tgan sayin bu obraz Odam alayhissalom hamda Xizr (Xizr so'zining lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda) obrazlari bilan uyg'unlashgan va badiiy jihatdan bu obraz mukammal shaklga kelgan. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida dehqonga ta'rif berar ekan, uning yerga ishlov berish va bug'doy sepish jarayonini o'quvchi yaqqol ko'z oldiga keltirishi uchun dehqonni Odam Atoga o'xshatadi: "Dehqon ho'kizlarni xuddi Odam alayhissalomdek ishlatadi"¹¹. Bundan tashqari "Odam va Havvoni jannatdan chiqardilar... Va Jabroil alayhissalom don-dun, urug'lar keltirib, Odamga qo'sh surib, ekin ekmak qoidasini o'rgatdi"¹². Mazkur iqtiboslar yuqorida keltirilgan fikrlarning o'rinni ekanligini tasdiqlaydi. Hozirgi kunda ham yurtimizning turli hududlarida erta bahorda dala yumushlarini boshlashdan oldin "qurbonlik" qilinib, uning go'shti yetim-yesirlarga va faqirlarga tarqatiladi. Bunday "qurbonlik" (ayrim hududlarda "darveshona") asli islom dini kirib kelishidan oldin ham mavjud bo'lgan va Navro'z arafasida o'tkazilgan. Islom davrida ham bu odat mahalliy qarashlar bilan uyg'unlashgan holda saqlanib qolindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Agiografik asarlarda tarixiylik jihatdan isbot talab etilmagligi, e'tiqod hamda ixlosga tayangan holda qabul

qilinganligi uchun qiyosiy-tipologik, biografik, tarixiy-madaniy, tarixiy-qiyosiy metodlardan foydalangan. Shuning uchun mazkur turdagi asarlarning omma orasida keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Misol uchun, dengiz suvi nima sababdan sho'r degan savolga olimlarning nazariy javoblariga shubha bilan qaralishi mumkin. Ammo "Shayton jannatdan quvilgandan so'ng yer yuziga tushgan va dengiz suvida cho'milishi natijasida suv uning shumligidan sho'rlanib qolgan"ligi haqidagi agiografik hikoya insonlar tomonidan hech qanday e'tirozsiz qabul qilinadi. "Musulmon agiografiyasida ham xristian va buddaviy agiografiyasida bo'lganidek, orzudagi (ideal) inson – ma'naviy kamolot cho'qqisini zabt etish sari intilgan inson obrazi tasvirlanadi". Shuning uchun ko'p hollarda agiografik asar qahramonlari xalq og'zaki ijodiga o'tganda ular bilan bog'liq turli rivoyatlar yaratilgan bo'lsa ham tarixiy voqealardan uzoqlashmagan holda bayon etilgan.

Tadqiqot natijalari. Din haqida gap ketganda, eng avvalo, shu dini keng ommaga yetkazib, tushuntirib, o'zi bu yo'lda namuna bo'lgan payg'ambarlarning hayot yo'li va qilgan ishlari, chekkan mashaqqatlar alohida ahamiyatga ega. Chunki "Har bir "qissa" markazida aniq bir shaxs hayot yo'li (syujeti) turishi, barcha voqealar (syujet liniyalari) shu shaxs atrofida kechishi va bevosita unga kelib bog'lanishi, butun "qissa" yagona bir mazmun, jumla-konsepsiyaga qurilishi"¹³, uning yaxlitligini ta'minlaydi. Mazkur syujet liniyalaridagi voqea-hodisalar payg'ambarlar hayoti va faoliyati bilan bog'liq holda kechadi. Qur'oni Karimdagi "Baqara" surasining 151-oyatida "Shuningdek, Sizlarga o'zlaringizdan bo'lgan, sizlarga bizning oyatlarimizni tilovat qiladigan, sizlarni poklaydigan, sizlarga Kitob va Hikmatni (Qur'on va Hadisni) o'rgatadigan va bilmagan narsalaringizni bildiradigan bir payg'ambar yubordik" deya ta'kidlanadi. Shuning uchun ham agiografik asarlarning qahramonlari diniy tushunchalarning mazmun-mohiyatini ibratli hikoyat va qissalar asosida tushuntirib beradi. Har bir e'tiqodiy qarashlardagi muqaddas kitoblar esa namuna vazifasini bajaradi. Tadqiqot jarayonida shu narsaning guvohi bo'ldikki, agiografik asarlar sirasiga kiruvchi payg'ambarlar hayoti va faoliyatini yorituvchi asarlarni nazariy jihatdan ikki guruhga bo'lib o'rganish bu turdagi asarlarni tushunishni osonlashtiradi:

"Qisas ul-anbiyo" tipidagi asarlar. O'z nomidan ham ko'rinish turibdiki, bu turdagi asarlarda ijodkorlarning asosiy ko'zlagan maqsadi "Nuri Muhammad"ning qanday qilib Abdulloh (Muhammad alayhissalomning otasi)gacha yetib kelganini ko'rsatish. "Hadisi sharifga ko'ra, Alloh taoloning ilk yaratgan narsasi – "nuri Muhammadiy" hisoblanadi. Olamdagi jamiyki yorug'lik va ziyo, go'zallik va noziklikning asl negizi ana shu muborak nurga borib taqaladi"¹⁴. Barcha voqea va hodisalar shu vaqt oralig'ida ro'y beradi. "Nuri komil – Sarvari koinot alayhissalomning nurlari hazrat Havvoga intiqol bo'ldi... Endi farishtalar hazrat Havvoga ta'zim qilar edilar. Hazrat Odam bundan bexabar Alloh taologa munajat qilar edilar: – Ey bor Xudoyo, nima uchun farishtalar mendan yuz o'girib, Havvoga ta'zim qiladilar? – Ey Odam, bu farishtalar sizlarga muakkil emas. Habibim Muhammadga muakkildirlar. Ilgari u nur senda edi, endi Havvodadir"¹⁵. Mazkur voqealarning aks ettirilishi keyinchalik shu turdagi boshqa asarlarga ham ko'chgan. Misol uchun Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" va "Hayrat ul-abror" kabi asarlarida "Nuri Muhammadiy" nazariyasi o'ziga xos tarzda bayon etilgan.

"Shamoyil" tipidagi asarlar. Bu turdagi asarlar sirasiga, asosan, bir payg'ambar bilan bog'liq bo'lgan asarlar kiradi. Sharqda Muhammad alayhissalom (Shamoyili Muhammadiy)ga bag'ishlangan asarlar mashhur bo'lsa, G'arbda Iso (Iisus Xristos) alayhissalomga bag'ishlangan manbalar keng tarqalgan. Shamoyil tipidagi asarlar uchun "Qisas ul-anbiyo" singari asarlar asos vazifasini bajargan.

Turkiy tilda yaratilgan Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", keyinroq yaratilgan Alisher Navoiyning "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo" kabi asarlarini ham agiografik asarlar sirasiga kiritish mumkin. "...agiografik yo'sindagi maqolalarda maqomot, tabaqot, manoqib, holot, tazkira kabi janrlarda yaratilgan asarlar asosiy manba vazifasini o'taydi"¹⁶. Bundan tashqari, "Tazkira, manoqib, holot, maqomotlarning umumiy xususiyatlari shuki, ularda tasvirlangan tarixiy shaxslar – shayxlar, avliyo, pir-u anbiyolar, tasavvuf olimlarining hayot yo'li,

⁸ Abdullayev H. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2020. – B. 109.

⁹ Fariduddin Attor. Tazkirat ul-avliye. – Toshkent: Faxr Gulom nashriyati, 2017. – B. 448.

¹⁰ Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: Uzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – B. 590.

¹¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Sano-standart, 2018. – B. 47.

¹² Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. Nashrga tayyorlash guruhi. Sirojiddin Sayid, Ahmadjon Meliboyev, Shuhrat Sirojiddinov va boshqalar. – Toshkent: Adabiyot, 2023. – B. 6.

¹³ Қозимхўжаев А. Қисса жанри ҳусусида. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Toshkent: Фаъ, 2012. – B. 206.

¹⁴ Давлатов О. Алишер Навоий "Маънолар хазинаси". – Toshkent. Тамаддун. 2021. – B. 53.

¹⁵ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Toshkent: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. – B. 33.

¹⁶ Олимов Ф. Алишер Навоийнинг "Хамсат ул мутахаййирин" асари бадийяти. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Toshkent, 2018. – B. 63.

tariqati, kashf-u karomatlari bayon qilinadi. Ularni tavsiflayotgan va tasvirlayotgan muallifning esa ijodiy yondashuvi bo'lishi, shubhasiz. Shuni ta'kidlash o'rinli, ular bilan bog'liq voqealar qanchalik sirli, majoziy, ramziy ma'nolarga o'ralgan bo'lsa, o'quvchi yoki xalq shu qadar unga qiziqadi" ¹⁷. Tazkira, manoqib, holot, maqomotlarda tasvirlanayotgan shaxs ismidan so'ng "k.v.", "r.a." va shu kabi qisqartmalar keltirilishi mazkur shaxslarning hayoti va faoliyati o'zgaralar uchun namuna ekanligini namoyon etadi. Shu sababdan ham yuqorida keltirilgan asarlar musulmon agiografiyasi namunalari hisoblanadi. Bundan tashqari, Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr" kabi asarlarida ham agiografik hikoyatlarining go'zal namunalari uchraydi. "Agiografik asarlar nafaqat tarixiy manba sifatida, balki adabiyot tarixi, u yoki bu xalq adabiyotida nasriy janrlarning shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda muhim manba vazifasini o'taydi... Shunga ko'ra, bu asarlarni tarixiy-adabiy yoki aniqroq qilib, diniy-tarixiy-adabiy asarlar sirasiga kiritish mumkin" ¹⁸. Agiografik asarlar dastlab nasriy yo'lda yaratilgan bo'lsa, keyingi davrlarda esa nazmdagi namunalari ham uchraydi. "Sharq agiografik asarlarining o'ziga xos xususiyatlari" nomli maqolasida Ikromiddin Ostonakulov Sharq adabiyotidagi bu turdagi asarlarga xos bo'lgan 7 ta xususiyatni alohida keltirib o'tadi. Mazkur maqoladagi fikrlar yuqorida va quyida keltirilgan asarlarning agiografik manbalar qatoriga kirishini namoyon etadi.

Fanoiy qalamiga mansub "Majolis ul-ushshoq" asari tazkira tarzida yozilgan bo'lib, mazkur asarda Hazrati Imom Ja'far Sodiq roziyallohu anhudan tortib, Husayn Boyqarogacha bo'lgan davrda yashab o'tgan aksariyat mashhur mashoyixlar hamda ilm va davlat arboblari haqida qiziqarli ma'lumotlar beriladi¹⁹. Ularning hayot yo'li va faoliyati ilohiy mo'jiza va karomatlarga yo'g'rilgan holda tasvirlanadi. Tafsilotlar Hazrati Imom Ja'far Sodiq roziyallohu anhudan boshlanishi ham bejizga emas, chunki ko'plab olimlar tasavvuf VIII asrning oxirrog'ida maydonga kelib, IX asrda to'liq shakllanib bo'lgani hamda IX-XIII asrlarda mumtoz adabiyotga kirib kelganini e'tirof etsalar-da, deyarli barcha tazkira asarlar (avliyolar hamda din peshvolari haqida yozilganlari nazarda tutilmoqda) payg'ambarimiz davrida yashagan shaxslardan yoki qarindoshlik jihatidan Muhammad alayhissalomga borib taqaladigan shaxslar zikri bilan boshlangan. "Muhammad Siddiq Rushdiyning "Tazkirat ul-avliyo" tazkirasida, "Risola Qodiriya" manoqibi, shuningdek, mumtoz Sharq adabiyoti an'analar ruhida yozilgan she'r merosi ham agiografik manbalardan iboratligi bilan diqqatga sazovordir" ²⁰. Shu jihatdan ham tazkiralarda agiografik xususiyatni namoyon etadi. Jumladan, Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asari ham Hazrati Imom Ja'far Sodiq roziyallohu anhu zikri bilan boshlangan. "Tazkiraning eng qadimgi namunasi sifatida Abu Mansur as-Soalibiyning "Yatimat ad-dahr fi mahosili ahli asr" (Zamona ahlining fazilatlarini haqida yagona durdona) asari (XI asr) e'tirof etiladi" ²¹. Keyingi davrlarda tazkiralarda nafaqat shoirlar haqida, balki avliyolar, hakimlar haqida ham yaratila boshlandi. Mualliflar avliyolar va din peshvolari haqidagi tazkiralarda ular haqida ma'lumot berish bilan bir qatorda, ularning karomatlari va pand-nasihatlardan ibratli namunalarni keltirib o'tganlar. Tazkiralarda tarixiylik yetakchilik qiladi, lekin tarixiylikni shartli tushunishimiz lozim, chunki mif, fantaziya, romantizmga xos jihatlar o'zaro qorishiq holda keladi. Ko'p hollarda ijodkor tazkirada tasavvurga sig'maydigan, ba'zi joylarda xalq og'zaki ijodidagi afsona va rivoyatlarga ham murojaat qiladi. Ayrim o'rinlarda esa mubolag'aga ham o'tib ketadi. Shu kabi holatlarning mavjudligi tazkiralarda shartlilikni yuzaga chiqaradi. "Tazkiralarda Sharq agiografiyasi janrlari ichida alohida o'ringa ega bo'lib, bunday asarlar manoqib, maqomot, holot va risolalar asosida yaratiladi" ²². "Bahoriston", "Majolis un-nafois" kabi asarlarda mualliflar o'zlarigacha bo'lgan davrda yashagan ijodkorlar haqida fikr bildirish barobarida, ular bilan bog'liq voqealarni agiografik jihatdan tasvirlamoqdalar: "Xoja Abdulvafoyi Xorazmiy kibori avliyodindur. Xorazm xalqi g'oyat malakiy sifotlig'idin Xojani "yer farishtasi" derlar erdi va Xoja ulumi zohiriy va

botiniyini takmil qilib erdi... Advor va musiqiy ilmida dag'i mahorati bor erdikim, risolasida ma'lum bo'lur" ²³. Bularga qo'shimcha sifatida Abdurahmon Jomiy "Bahoriston" asariga kiritgan ijodkorlarning ma'lum qismini "Nafahot ul-uns" yoki Navoiy "Majolis un-nafois" asariga kiritgan ijodkorlarning ayrimlarini esa "Nasoyim ul-muhabbat" asarida avliyo sifatida tasvirlaganini esga olish mumkin, chunki ularning valiy, avliyolik sifatlariga ham e'tibor qaratilgan. Navoiyning mazkur asari haqida tadqiqotchi N.To'xtasinova agiografik asarlarning til xususiyatlari masalasini o'rganish jarayonida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asari Sharq agiografiyasining turkiy tildagi eng muhim manbasi ekanligi, Navoiy esa o'zbek agiografiyasining asoschisi ekanligini ochib berdi" ²⁴. Alisher Navoiyning mazkur asarida muallif bilan bir davrda yashagan ijodkorlar bayonida ham agiografik xususiyat ko'zga tashlanadi. Xususan, "Majolis un-nafois" asarida Mavlono Muqimiyga "...hiriklik erdi. Darvesh, mashrab kishi erdi. Sufiya istilohidin ham vuqufi bor erdi, bu toifa istilohotig'a muvofiq chun turkigo'y erdi..." deya ta'rif berilsa, "Nasoyim ul-muhabbat"da esa: "Xuroson mulkida Tarxon orasida bo'lur erdi. Fuqaro ahli mashrabi tavridin zohir erdi va bu toifa istilohidin xabardor..."²⁵ deya ulug'lanadi. Har ikki misolda ham birinchi navbatda Mavlono Muqimiy obraziga e'tiqodiy jihatdan yondashilmoqda.

Tazkira lug'aviy jihatdan "eslamoaq, zikr etmoq" kabi ma'nolarni anglatar ekan, ma'lum bir shaxs eslanganda, ko'p hollarda, uning yaxshi xislatlari eslanadi. Shuning uchun tazkiralarda o'zida agiografik ruhni aks ettiradi. Buni qay darajada yoritib berish esa muallifning ijodiy yondashuvi va g'oyaviy maslagiga bog'liq. Har bir zamon va makonda mashhur insonlar ideallashtirilgan. Ijodkor tazkiraning o'zi xohlagan usulda, masalan, abjad tizimida, hududiy yoki sulola jihatidan, ba'zan alifbo asosida, shaxsan ko'rgan yoki muloqotda bo'lgan-bo'lmaganlik asosida joylashtirishi mumkin. Muallif ijodiy yondashuv vaqtida tazkiralarda ta'rif etilayotgan ijodkor haqida yetarli faktlarga ega bo'lmagan, ba'zi paytlarda xalq orasidagi obro'-e'tibori jihatidan mazkur shaxslarning ijodini yoritish vaqtida agiografik xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Mualliflarning o'tmish mutafakkirlari haqidagi tafsilot va ma'lumotlari ikki jihati bilan kitobxon diqqatini o'ziga jalb etadi:

birinchidan, muallif u yoki bu mutafakkirning hayoti, ijtimoiy kelib chiqishi, maslagi haqida fikr yuritir ekan, ko'pincha tug'ilgan yili, manzili, bolalik va yigitlik onlari, qaysi kasb orqasidan kun kechirishi, faoliyati haqida batafsilroq ma'lumot berishga intiladi. Ayni paytda o'sha donishmandning dunyoqarashi, ustodi-piri, nasl-nasabini ham uqtiradi, bu uning ruhiy olamini chuqurroq idrok etishda muhim omil hisoblanadi. Shu jihatdan ham tazkiralarda agiografik xususiyatni namoyon etadi. Masalan, Alisher Navoiy Bobo Xushkeldi haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Niso shahri atrofidagi qishloqlarning birida yashardi. Bobo Ali balo bilan urushdik, balo bizni bosdi, ammo Xushkeldi o'z dushmanini bosdi, degandek, va bino Nisoning barcha qishloqlariga tarqaldi, ammo Xushkeldi yashaydigan qishloq aholisining birontasi vaboga uchramadi" ²⁶. Ko'rinadiki, Bobo Alining g'ayrioddiy xislatiga urg'u berilmoqda va bu hol to'raligicha agiografiyaga qo'yilgan talablarga mos keladi;

ikkinchidan, har bir shaxs siyosini kitobxon ko'z oldida to'laroq namoyon etish maqsadida ijodkor tasvirlayotgan shaxs hayotida ro'y bergan favqulodda ruhiy holatlardan, ilmiy va jismoniy qudrati-yu karomatlaridan eng diqqatga molik lavhalarni keltirib o'tadi. "Naqldir. To'rt yuz sufiy bilan Barriyaga kirdi. Och qoldilar. – Yo shayx! Bizga bitta pishgan kalla, issiq non bersang, – dedilar. – O'tiringiz, – dedi. Qo'lini hirqasiga suqib, bitta pishgan kallani issiq nonga o'ralgan holda olib, oldilariga qo'ydi. Yangi xurmo so'radilar. – Keling, meni daraxtdek siltang, – dedi. Siltadilar, yangi xurmolar to'kildi. To'ygunlaricha yedilar" ²⁷. Har doim ham mazkur turdagi asarlarni to'g'ridan to'g'ri qabul qilish maqbul emas, chunki ayrim o'rinlarda sharh va izoh talab qilinadi. Bunday hollarda majozilikka e'tibor qaratish lozim. "Meni silking, muddaoyingiz hosil bo'ladi", deyilganda ma'rifat nazarda tutilmoqda. Ilm bu rizqlantiruvchi vosita ekani hamda e'tiqod rizqqa

¹⁷ Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидagi "масал"лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили. – Тошкент: Muhaqqir, 2020. – Б. 202.

¹⁸ Назаров Б. Ислам агиографияси тизимидagi мақомотнинг ўрни ва унинг бадиий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.

¹⁹ Остонакулов И. Муҳаммад Сиддиқ Рухий "Тазкирату-л-авлиё" асарининг Шарқ агиографияси манбаларини ўрганишдаги аҳамияти. Тар. фан. док. дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 69.

²⁰ Остонакулов И. Муҳаммад Сиддиқ Рухий "Тазкирату-л-авлиё" асарининг Шарқ агиографияси манбаларини ўрганишдаги аҳамияти. Тар. фан. док. дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 69.

²¹ Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адбиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 54-55.

²² Ислам энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 590.

²³ Аlisher Navoiy. Тўла асарлар тўплами XX жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 7.

²⁴ Тўхтасинова Н. Агиографияги йўналишдаги тадқиқотлар тўғрисида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон миллий университети хабарлари. 2020, [1/6]. – Б. 261.

²⁵ Аlisher Navoiy. Тўла асарлар тўплами XX жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 7.

²⁶ Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: O'zbekiston, 2018. – Б. 210.

²⁷ Аlisher Navoiy. Тўла асарлар тўплами XX жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 7.

eltuvchi yo'l ekanligiga urg'u berilmoqda. "Meni silking" deganda biror bir ishning sababini qilib so'ngira Yaratgandan so'lash ma'nosi ham mavjud. Faxriddin Roziy ta'birini bilan aytganda "Yo'qlikning sababi sababning yo'qligidadir". Alloh bandalari uchun barcha ne'matni bergan, faqat ular tomonidan ma'lum bir harakatning bajarilishi mazkur ishning yuzaga kelishi uchun sabab bo'ladi. Shayx ham daraxt misol silkinganda xurmo tushmoqda, demak, bu jarayonda harakat amalga oshirilmoqda va shundan keyin Yaratgan tomonidan ne'mat berilmoqda. "Qisas ul-anbiyo" turkumidagi asarlarda ham bu kabi voqealarni ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, Xojar (Ibrohim alayhissalomning onasi) sahroda suvsizlikdan qiynalgan chog'da suv so'rab Haqqa munajat qilganida zaif bir chaqaloq (Ibrohim alayhissalomning)ning oyog'i yerga tegishi bilan suvning (Zam-zam voqeasi) otilib chiqish ham yuqoridagi singari voqea-hodisalarni yodga soladi. Yaratgan bandasi uchun suvni berar edi, faqat bu uchun ozgina harakat talab qilindi. Shu sababli ham "Sendan harakat, mendan barakat" degan jumla keng tarqalgan. Mana shuning o'zi ham tazkiralarning agiografik asarlar qatoriga kirishini ko'rsatib turibdi. Mansur Xalloy haqidagi jumalar va avliyolarning faoliyatlarini bilan bog'liq tafsilotlar bunga misol bo'la oladi. "Agiografik adabiyot janridagi asarlar uchun xos bo'lgan xususiyatlardan biri shayx, avliyo, pirlarning mo'jiza ko'rsatishlaridir. Sirlilik, mo'jizakorlik, g'ayritabihiy hodisalarning sodir bo'lishi bunday hikoyatlarining asosiy belgisi, deyishimiz mumkin"²⁸. Shu narsani ham unutmash kerakki, agiografik asarlar tarixiy shaxslarni gavalantirsada, boshqa turdagi tarixiylikka asoslangan asarlardan farqlanadi. Tarixiy manbalarda nomi keltirilgan shaxslarni tarixiy jihatdan yoritib berishda aniq faktlarga murojaat qilinadi. Muayyan shaxslarning ichki olamini ta'riflash va mavhum bo'lgan tushunchalarni aniqlashtirish maqsadida to'qima obrazlardan keng foydalaniladi. Lekin to'qima obrazlarning tarixiy asardagi o'rni asar qurilishiga deyarli ta'sir qilmaydi, aksincha voqealar tafsilotini to'ldiruvchi element bo'lib xizmat qiladi. Agiografik asarlarda to'qima obrazlar deyarli qatnashmaydi, aksincha, asar qahramonining ruhiy holatini yoritib berish maqsadida uning o'z nafi bilan bo'lgan ichki konflikt jarayonida uning ruhiy holati ochib beriladi. E'tiqodiy jihatdan o'zini haq yo'lda hisoblagan har bir shaxs aslida o'zi bilan emas, nafi bilan kurashadi. Buning sababi, yuqorida keltirib o'tilganidek, inson e'tiqodiy qarashlarda ko'pincha aqliy faoliyatga emas, hissiy tuyg'ularga tayanadi.

Forsiy hamda turkiy tillarda Fariduddin Attor, Jomiy, Navoiy, Sayfiddin Ali Safiy, Fanoiy kabi ijodkorlar diniy hikoya va qissalarning go'zal namunasini yaratganlar. Ayniqsa, fors-tojik adabiyotida, xususan, Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" va "Mantiq ut-tayr" kabi asarlarida agiografik hikoyatlarining betakror namunalari uchramiz. XIV-XV asrlarga kelib bunday asarlar yaratishga alohida e'tibor qaratildi. Dastlab, "Abdurahmon Jomiy, keyinchalik Navoiy sardorlik qilgan bu katta ijodiy maktabda ilmiy-nazariy bahslar qisqaxonliklardan tashqari voizlik, latifago'ylik, lutf va zarofatga juda katta e'tibor berilar edi. Mushoira-yu muhozasalarda adib va noqillar o'z nutqlarida o'timish va zamon voqealari, mashhur kishilar hayoti va faoliyati xususida hikoyatlar keltirishar, Qur'oni Karim oyatlarini hamda payg'ambar hadislarini nasr va nazmda ta'sirchan yo'sinda bayon etganlar. Keyinchalik bunday hikoyatlar "Habib us-siyar", "Makorim ul-axloq", "Majolis un-oshiqin", "Badoe' ul-vaqoe'", "Nafohat ul-uns", "Futuvvatnoma" singari asarlar tarkibiga kiritildi"²⁹. Bundan tashqari, tazkiralarning agiografik asarlar qatorida e'tirof etilishi jahon adabiyoti tajribasida ham mavjud. Shaxsning ruhiy poklanishi jahon adabiyotida ko'pincha yaxlit asar sifatida yaratiladi, misol uchun, Lev Tolstoyning agiografik xarakterdagi "Avliyo Sergiy" qissasida asar qahramonining ruhiy poklanishi, hamda ruhiy poklanishdan so'nggi holati batafsil bayon etiladi. Asar so'nggida esa Sharq adabiyotidagi tazkiralari singari kichik bir voqea orqali xulosalab beriladi. Tazkiralarda esa bunday jarayon sezilmaydi, ya'ni ruhiy poklanishga sabab bo'lgan voqea-hodisa va ruhiy poklanishdan keyingi karomatlarini bayon etiladi. Ahamiyatli joyi shundaki, jahon adabiyotida tazkira sifatidagi asarlar Sharq agiografiyasida manolib tipidagi asarlarga to'g'ri keladi. "Qisas ul-anbiyo" turkumidagi asarlarda ayrim payg'ambarlar, avliyolar yo

hakilolar hayoti va faoliyati bilan bog'liq voqea-hodisalar keng tafsilotlarsiz qisqa holda zikr etilgan. Shu kabi lavhalarining mavjudligi ham tazkiralarning agiografik xarakterini namoyon etadi. Bu mazkur turdagi asarlar bir-biridan oziqlangan holda rivojlanib kelganligini ko'rsatadi. "Ibn Sa'dning "At taboqot al-kubor" asarida "Muhammad alayhissalom hayoti va faoliyati bilan bog'liq tafsilotlar bilan bir qatorda sahobalar haqidagi qisqa ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Bunda mazkur sahobalar hayotidagi ibratli jihatlar tazkiralarga xos usulda bayon etilgan"³⁰. Tazkiralari jahon adabiyotida, dastavval, xrestomatiyalar shaklida yaratilgan bo'lib, keyinchalik o'zining asl mohiyatini yo'qotib borgan: "Xrestomatiyalar dastlab diniy maktablar tomonidan tuzilgan bo'lib, ularlarda payg'ambar va avliyolar, odamning yaratilishi haqidagi diniy asarlardan parchalar keltirilgan"³¹.

Sharq agiografiyasining yana bir janri manoliblar hisoblanadi. "...qadimda o'tgan avliyo, so'fiy, shayx-mashoyixlarning ibratli hayoti manoliblarda aks etadi. Bunday adabiyot agiografik adabiyot deyiladi"³². Manolib muallifi mashhur shaxslarning ko'rsatgan karomatlarini va boshqalarda ko'rinmaydigan xislatlarini jamlab, xotirlaydi. "Shayxlarning o'zi xalq ongida, tasavvurida nafaqat real shaxs, balki bir badiiy obraz sifatida gavalanib qolgan. Odamlar ularni rivoyat va afsonalar qahramoni, aniqrog'i, favqulodda afsonaviy odamlar deb tasavvur etib kelgan va ular haqidagi manolib va maqomlarni katta qiziqish bilan mutolaa etgan. Demak, agiografik adabiyot – o'ziga xos adabiyot, u bir tomondan muayyan tarixiy shaxs bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, qadimgi asotirlarga o'ralgan personajlar holatini eslatuvchi xislatlarni ifodalab keladi"³³.

Ko'p hollarda manoliblarda zikr etilgan shaxslar xalq kitoblariga ko'chib, pahlavon, zohid, darvesh sifatida gavalantiriladi. "Bunda qahramon ijtimoiy muhitda faollashib, kishilar orzu, maylini ro'yobga chiqarishda o'rnak sanaladi. Iymonli, sabrli donishmand shaxslar nomi faxrlanib tilga olingan. Bu asarlarda ma'lum-mashhur voqealar va shaxslar tasvirlanib, qahramon faoliyati ijtimoiy taraqqiyot qonunlari bilan bog'liq holda yoritib borilgan... Bosh qahramon sarguzashti mashhur suyetlarni shakllantirgan"³⁴. Manoliblar, ko'pincha, ma'lum bir shaxslarning vafotidan keyin yaratiladi. Mazkur tipdagi asarlarda tasvirlanayotgan shaxslarning hayot yo'li va faoliyati shu qahramonlar bilan bevosita tanish va maslakdosh bo'lgan kishilar tomonidan qalamga olingan. Sharq agiografiyasida dastlabki manoliblar Muhammad alayhissalom, Hazrati Ali va boshqa diniy rahnamolarga bag'ishlangan bo'lsa, keyingi davrlarda bevosita tanish bo'lmagan, faqat silsila jihatdan maslakdosh bo'lgan shaxslar tomonidan ham yaratilgan. "Sharq adabiyotida avliyolar, mashhur shaxslar hayoti manoliblarda o'z aksini topadi, xristian diniy-tarixiy shaxslarning hayoti esa "жизня святых"larda namoyon bo'ladi"³⁵.

Alisher Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayid Hasan Ardasher" va "Holoti Pahlavon Muhammad" kabi asarlarida o'ziga ustoz deb bilgan Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad va Abdurahmon Jomiylarning yaxshi fazilatlarini ta'kidlab o'tadi. Mana shu kabi holatlar manoliblarda o'z aksini topadi, vaqt o'tgan sayin muayyan tarixiy shaxs ideallashib boradi. Navoiy o'ziga yaqin bilgan ustozlarini xotirlab, yuqoridagi agiografik xarakterdagi asarlarni yaratgan. "Chun bu motamda majruh ko'ngul ozori va mahzun xotir iztirib-u iztirori haddin oshdi. Bu ranj taskini va bu oshub itmiynoni uchun xayolg'a andoq keldikim, ul sipehri izzu iqbol bila bu xokiyvashi furumoya va ul mehri avji kamol bila bu zarrai kamsarmoya orasida o'tgan holotdin bir necha varaq nigorish qilg'aymen"³⁶. Manoliblar maqolotlardan tashkil topgan bo'lib, har bir maqolotda ta'rif etilayotgan shaxsning hayoti davomidagi ma'lum bir davri va bu davrda sodir bo'lgan ibratli voqealar haqida so'z yuritiladi. Misol uchun, XVI asr Buxoro adabiy muhitining vakili hisoblangan Badriddin Kashmiriy qalamiga mansub "Ravzat ar-rizvon" ni tarixiy-agiografik asarlar sirasiga kiritish mumkin. Asar garchi Jo'ybor xo'jalari tarixiga bag'ishlangan bo'lsa ham, unda Abdullaxonning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, markaziy hokimiyat bilan din peshvolari o'rtasidagi munosabat, Buxoroda kuchli ijtimoiy mavqega

²⁸ Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидagi "масал"лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили. – Тошкент: Muhaqir, 2020. – Б. 202.

²⁹ Хомидий Х. Қўхна шарқ даргалари. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 237.

³⁰ <https://moturidiy.uz/oz/news/1309>

³¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. XX жилдик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 3.

³² Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидagi "масал"лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили. – Тошкент: Muhaqir, 2020. – Б. 202.

³³ Назаров Б. Исломи агнографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.

³⁴ Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поетик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари). Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 24.

³⁵ Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидagi "масал"лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили. – Тошкент: Muhaqir, 2020. – Б. 202.

³⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. XX жилдик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 3.

ega qatlamlarning davlat boshqaruvi va siyosatiga ta'siri" ³⁷ kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, manojiblarda tarixiy va ijtimoiy masalalarda e'tiqodiy qarashlarning yetakchilik qilayotgani uchun ham agiografik xarakterni namoyon etadi. Tazkiralarga o'xshab ketsa-da, undan farqli jihati, butun boshli asarda faqat bitta shaxsning hayot yo'li, karomatlari, ustoz-u pirlari, murshidlari haqidagi ma'lumotlar o'rin oladi. Ammo manojiblar har doim ham ijodkorning o'zi ko'rgan, ta'lim olgan, so'zlashgan kishilari haqidagina yaratilmaydi. Ba'zi paytlarda mualliflar o'zlarining ma'naviy ustozlari va tariqat rahnamolari haqida ham mazkur turdagi asarlarni yaratganlar. "Ayrin manojibnavis muridlar o'z shaxslarining obro'sini ko'tarish uchun har xil rivoyatlarni keltirishga harakat qilganlari ma'lum" ³⁸ Sharq agiografiyasida bunday asarlarning aksariyati Uvays Qaranii haqidagi manojiblardan iborat. Manojiblarda katta agiografik asarlarning bosh qahramonlari bo'lgan payg'ambarlar tomonidan maqtalgan yoki ularning yo'lidan yurgan, amal jihatidan boshqalardan ustun bo'lgan shaxslarning hayot va faoliyati bilan bog'liq ibratli voqealar yoritib beriladi. Shu sababli manojiblarda e'tiqodiy jihatdan jamiyatning boshqa tabaqa vakillaridan ustun bo'lgan insonlarning karomatlariga, bashoratlariga, duolariga e'tibor qaratiladi. "...avliyolar haqidagi yozma asarlardan tarixiy manba o'rnida foydalanish murakkab ish, chunki ular biografiyaning aynan o'zi emas. Zero, agiografiya – bu maxsus yozilgan xotiralar bo'lib, avliyoning yuksak fazilatlarini o'rnak qilish uchun bitiladi. Bunda maqotv ustun bo'lib, hatto bu maqotv mubolag'a darajasida bo'lishi mumkin" ³⁹. Asar so'nggida ijodkorlar Yaratganga munajat qilib, duolarini ta'sirli tugatadilar va bu duolarning ijobat bo'lishiga manojibda zikr etilgan shaxsni vasila qiladilar, ya'ni bu shaxs Xoliq va banda orasida o'ziga xos vositachi vazifasini bajaradi. Bu holni "Alpomish" dostonida Boybo'ri va Boysarining farzand umidida Shohimardon piringning ravzalariga borishi va pir ularga farzand so'rab, vositachi vazifasini bajarishi jarayonida ko'rishimiz mumkin.

Sharq agiografiyasi katta qamrovga ega bo'lgani sababli, asarlar bir-biriga ma'no jihatidan o'xshab ketsa ham o'zaro farqlanadi. Masalan, manojibga o'xshash bo'lgan janrlar ham mavjud bo'lib, ular "Maqomotlar" deb yuritiladi. Maqomotlarda ezgu xislatli biror mashhur shaxsning o'z nafsini tarbiyalash orqali qanday ma'naviy maqomga ko'tarilgani va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan so'zlari badiiy jihatdan ta'sirli tasvirlanadi. "Odatda tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlardagi talqin ikki xil yo'nalishga ega: birinchisida tarixiy shaxsning tarjimai holi talqini aynan aks ettiriladi, tarixiy voqealar fon vazifasini bajaradi; ikkinchisida esa tarixiy shaxs hayotidagi muayyan voqealar yoki ularning bir qismi talqini orqali muhim ijtimoiy-axloqiy muammolar ko'tariladi" ⁴⁰. Bu jarayonda tarixiy shaxsga azizlik, avliyolik xislatlari qo'shilgan holda tarjimai holi bayon etiladi. "Qisas ul-anbiyo" tipidagi asarlarga e'tibor qaratsak, payg'ambarning tug'ilishidan to'vafotiga qadar bo'lgan davrdagi eng asosiy voqealar bayon etiladi. Maqomotlarda ham xuddi shu holat ko'zga tashlanadi, farqli jihati shundaki, maqomotlarda avval ta'riflanayotgan shaxs haqida qisqacha ma'lumot berilganidan so'ng, uning o'g'itlari va hikmatli so'zlari keltiriladi. Keyin esa tavalludi, hayoti, pir-u murshidlari va xotimada vafoti bilan bog'liq voqea-hodisalar bayon etiladi. Har bir so'fiy bosib o'tishi kerak bo'lgan maqomlar maqomotlarning yaratilishiga asos bo'lgan. Keyinchalik Naqshbandiy va boshqa tariqat pirlari haqida yaratilgan barcha manojiblar uchun Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyaning asari o'ziga xos dastur vazifasini bajaradi. Tasavvufda ko'p hollarda to'rtta maqom tilga olinadi. Bular: shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat maqomlari bo'lib, bu maqomlardan o'tganlarga haqiqiy so'fiylar hisoblanganlar. O'rta Osiyoda Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy va boshqa tariqat peshvolari haqidagi maqomotlar mashhur. Saloh ibn Muborak Buxoriyning qalamiga mansub "Anis ut-tolibiyin va uddat us-solikiyin" ("Toliblar oshnasi va soliklar rahnamosi") ⁴¹ asari Bahovuddin Naqshbandga bag'ishlangan bo'lib, unda Bahovuddin Naqshbandning so'zlari, karomatlari, hayot tarzi haqida so'z boradi. Saloh ibn Muborak Buxoriyning mazkur asari garchi Naqshbandiya tariqatining keng yoyilishiga sabab bo'lsa-da, unda Bahovuddin Naqshbandning tasavvufiy qarashlari, Naqshbandiya

tariqatining qonun-qoidalariga haqida so'z yuritilmaydi. Asosiy maqsad Bahovuddin Naqshband shaxsiyatini kengroq ochib berishdan iborat bo'lib, o'zining agiografik xarakteri bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, Muhammad Boqirning "Maqomoti Shohi Naqshband" asarini ham keltirishimiz mumkin. Bu asarda bayon etilishicha, "Agar Abdulxoliq G'ijduvoniyaning farzandlaridan biri yer yuzida bo'lganida edi, Mansuri Xalloy aslo dorga osilmas edi" ⁴². Maqomotlarda ko'pincha asar mualliflari o'zlari ergashgan tariqatni bayon etganlar. "Maqomoti Zamaxshariy" asari ham alohida ahamiyatga ega. Mahmud Zamaxshariyning asari "turli mavzudagi 50 ta maqomdan iborat bo'lib" ⁴³, har xil ilm ahlining majlislari, o'g'it va pand-nasihatlari, badiiy san'atlar, hikoyatlar, she'riy parchalar, masallardan tashkil topgan. Eng xarakterlisi 50 ta maqomdan, 49 tasini ijodkor "Ey Abulqosim", deya nafsni yengishdagi o'zining mashaqqatlarini o'ziga eslatishdan boshlaydi. Bu asar bilan muallif XII asr adabiyotining nazariy va amaliy masalalari orqali O'rta Osiyo (Movarounnahr) maqoma (maqomot) janri rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazdi va uni yuqori bosqichga olib chiqdi. "Maqomotnavislik an'anasining shakllanishida, Ibn Hishom va Ibn Is'hoqlar tarafidan yozilgan "Siyrat an-nabiy" asari muhim rol o'ynagan" ⁴⁴. "Qisasi Rabg'uziy" va umuman, "Qisas ul-anbiyo" turkumidagi asarlarda keltirilgan Me'roj va Isro bilan bog'liq voqealar maqomot janri rivojlanishi uchun muhim turtki vazifasini bajargan. Muhammad alayhissalomning ko'kka ko'tarilishi jarayonida yetti qavat osmonning har qavatida ma'lum bir payg'ambar maqom tutgan: birinchi qavatda – Odam, ikkinchi qavatda – Iso va Yahyo, uchinchi qavatda – Yusuf, to'rtinchi qavatda – Idris, beshinchi qavatda – Horun payg'ambar, oltinchi qavatda – Muso, yettinchi qavatda – Ibrohim alayhissalomlar o'rin olganlar. Bundan tashqari, Tangri moddiy dunyoni to'qqiz darajadan iborat qilib yaratgan bo'lib, "Arshi a'lo" da ham shunday holat ko'zga tashlanadi. "Arsh – Anbiyolar hotami ruhning makoni va maqomi. Kursi – Ululazm payg'ambarlar ruhlarning maqomi va makoni. Yettinchi osmon – Mursal payg'ambarlar ruhlarning maqomi va makoni. Oltinchi osmon – Anbiyolar ruhlarning maqomi va makoni. Beshinchi osmon – Avliyolar ruhlarning maqomi va makoni. To'rtinchi osmon – Ma'rifat ahli (orif) ruhlarning maqomi va makoni. Uchinchi osmon – Zohidlar ruhlarning maqomi va makoni. Ikkinchi osmon – obidlar ruhlarning maqomi va makoni. Birinchi osmon – mo'minlar ruhlarning maqomi va makoni" ⁴⁵. Ko'rinib turibdiki, agiografik asarlar yagona tushuncha va tasavvur atrofida o'zaro uyg'un holda rivojlanib borgan.

Munajat ham Sharq agiografiyasining o'ziga xos shakllaridan biri hisoblanib, barcha mumtoz asarlarning boshida yoki so'nggida mualliflar tomonidan munajotlar bayon etilgan. "Sharq mumtoz adabiyotining an'anaviy unsurlaridan biri. Odatda munajotda, najot umidida iltijo va tavbalar tangriga otashin murojaat shaklida ifodalanadi" ⁴⁶. Ijodkor bu orqali Yaratgandan o'z gunohlarining kechirilishini so'rab iltijo qiladi. Munajotlarda teran tafakkur, his-tuyg'ularga to'la holat tasvirlansa-da, mohiyat jihatidan kelajak avlodga qaratilgan da'vat kuchli bo'ladi. "Ilohi, inoyating'a umidvorkim, gunohim bahadur va rahmating'a sazovormenkim, xato-u suhvum behaddur" ⁴⁷. Alisher Navoiy o'z asarlarida munajotlarga ko'p murojaat qilgan, xususan, "Hayrat ul-abror" asarida hamd va na't qismlaridan so'ng to'rtta munajot yozgan bo'lsa, keyinchalik "Munajot" nomli mustaqil asar ham yaratgan. "Munajot" dunyoning past-balandini, yaxshi-yomonni ko'rgan bir insonning Alloh qudrati va san'ati oldida hayratga tushgan, oxirat saodatini so'rab qalbining tub-tubidan otilib chiqqan so'zlaridir. "Bu asar saj uslubida yozilgan, hayotiy tashbihlar va hikmatlar bilan yo'g'rilgan... Munajot teran tafakkur va his-tuyg'ularga to'la ruhiy holatni ifodalovchi bir asardir" ⁴⁸.

Risola ham Sharq agiografiyasida anchayin keng tarqalgan shakllardan hisoblanib, tuzilishiga ko'ra manojiblariga o'xshab ketadi. Risola lug'aviy jihatdan quyidagi ma'nolarni anglatadi: "arabcha yuksak vazifa, vakolat, maktub, noma, ilmiy asar, ma'ruza, xat-xabar. 1. Biror kasbga, sohaga va uning tartib-qoidalariga oid kitobcha, yo'riqnoma,

³⁷To'gayev N. Vuxoro tarixi. – Vuxoro: Durdon, 2020. – B. 11.

³⁸Мадазимова М. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. – Тошкент: Фан, 2000. (4 сон). – Б. 27.

³⁹Тримингем Дж. С. Суфийские ордены в исламе. – М.: ИД, "Гелиос", 2002. – С. 57.

⁴⁰Раҳимова Б. Ўзбек адабиётида Паҳлавон Маҳмуд образи талқинлари. Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 18.

⁴¹ Ислон энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 590.

⁴² Садриддин Салим Бухорий. Баҳовуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – Б. 10.

⁴³ Ислон энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 590.

⁴⁴ Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадиияти. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2018. – Б. 29.

⁴⁵ Назаров Б. Ислон агнографияси тизимиди мақомотнинг ўрни ва унинг бадиий-услубий хусусиятлари (Баҳовуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.

⁴⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: O'zbekiston, 2018. – Б. 640.

⁴⁷ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами XX жиддик. 16- жид. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 291.

⁴⁸ Bahodir Qobul. Alisher Navoiy. Munajot. – Toshkent: Adabiyot, 2023. B. 254.

nizomnoma; 2. Ayrim masalalarga bag'ishlangan ilmiy asar kitob"⁴⁹. Risolalar dastlabki davrlarda "axbor" nomi bilan atalib, ma'lum bir shaxs yoki voqea hodisalar haqida ma'lumot berilgan. "Axbor an-nabiy" kabilar bunga misol bo'la oladi, lekin keyinchalik axborlarda keltirilgan voqea-hodisalar risolalarda ixcham holda bayon etilgan. Ya'ni, "Axbor an-nabiy" singari asarlardagi ayrim voqealarni izohlash hamda ma'lum bir jarayon bilan bog'liq holda tushuntirish natijasida risolalar keng tarqalgan. "...agiografik asar bu insondagi qudsiyat, ya'ni halol-poklik, to'g'riso'zlik, kamtarlik, saxiylik, o'zgalar manfaati uchun fidoyilik, kechiruvchanlik, muloyimlik, maxluqotlarga mehr-shafqat, o'jiz-notavonlarga yordam berishga tayyor turish, yomon yo'lga kirganlarni to'g'ri yo'lga boshlash, zolimlarga qarshi adolat bilan kurashish kabi fazilatlarini targ'ib etish uchun yozilgan risolalardir"⁵⁰. Manobiqalarda avliyolarning karomatlarini haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, risolada ular tomonidan bajarilgan ishlarining mazmun-mohiyati asoslab berilgan, bunda mualliflar ko'p hollarda o'ayat va hadislardan dalillar keltiradilar. Bu jarayonda iqtibos badiiy san'atiga murojaat etilgani sababli asar badiiyati yanada oshgan. Muhammad Siddiq Rushdiyning agiografik xarakterdagi "Risolayi Qodiriya" asari yuqorida aytilgan fikrlarga misol bo'la oladi. Bundan tashqari, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni qalamiga mansub "Risolayi odobi tariqat" asari ham ancha keng tarqalgan. Risolalar hajman kichik bo'lsa ham, ko'plab tarixiy, ilmiy ma'lumotlarni mujassamlashtirgani jihatidan qimmatli manba hisoblanadi. "Risolayi Qodiriya" asari ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda Abdulqodir Giloniyning nasl-nasabi, siyrati, xulqi, tavalludi va vafot etishi bilan bog'liq nazariy hamda ilmiy ma'lumotlar berilgan. Ikkinchi qism to'raligicha Abdulqodir Giloniy karomatlarini badiiy jihatdan yoritishga bag'ishlangan. Risolalar mumtoz adabiyotimizda, ko'pincha, tariqat peshvolari haqida yaratilgan. Tasvir etilayotgan shaxsning e'tiqodiy qarashlari va g'ayrioddiy xislatlari haqida fikr bildirilgani sababli o'zida agiografik xarakterni namoyon etadi. Hozirgi kunda mumtoz adabiyotdagi risola tushunchasi ma'lum ma'noda o'zgartirildi.

Sharqda bir qancha mualliflar "Arba'in"lar yaratganlar va bu narsa ham musulmon agiografiyasining sara namunalarini sifatida e'tirof etiladi. Islom dini vujudga kelgandan so'ng, islom dinining asoslari, imon, e'tiqod va boshqa ahkomlar og'zaki tushuntirib borilgan. Shu sababli insonlar o'rtasida Qur'on va hadislarini yoddan bilganlar e'zozlangan. Hadishshunoslik ilmi ham avval og'zaki shaklda maydonga kelib, deyarli barcha sahobalar hadislarini yoddan bilishga va boshqalarga yetkazishga harakat qilganlar. Bunga payg'ambar Muhammad alayhissalomning qirqta hadisni yod bilgan va unga o'zi amal qilib, ularni boshqalarga o'zi namuna bo'lgan holda yetkazgan inson jannat ahliidan bo'lishi to'g'risidagi bashorati sabab bo'lgan. Muhammad alayhissalom vafotidan so'ng va o'z navbatida islom dinining keng hududlarga yoyilishi natijasida bu jarayon tezlashib ketgan. Oqibatda, qirq hadis sharhiga bag'ishlangan asarlar yaratish an'anasi yuzaga kelgan. Mumtoz adabiyotimizda bu turdagi asarlarni yaratgan ijodkorlarning maqsadi hadishshunoslikka yoki fiqh ilmiga bag'ishlangan asarlar yaratish emas, aksincha, oddiy xalqqa hadislarining mazmunini yetkazib berish orqali e'tiqodiy qarashlarni mustahkamlash barobarida odob-axloqqa ham targ'ib qilingan. Chunki barchaning diniy ilmi ham bir xil darajada bo'lmay, oddiy xalq, ya'ni hunarmand, savdogar, chorvador va shunga o'xshash kasb egalari, asosan, diniy rahnamolarning suhbatlari orqali e'tiqodiy masalalar bilan bog'liq bilimlarini oshirib borganlar. Lekin bunday suhbatlarda qatnashishga har doim ham imkon topa olmaganlar. Arba'in yaratgan ijodkorlar shuni inobatga olgan holda, hadisning mazmunini berishga harakat qilganlar. Arba'in uchun tanlab olingan hadislarining aksariyati ijtimoiy hayotimizda faol qo'llangan sababli maqol va hikmatli so'zlar darajasiga ko'tarilgan:

Mo'min emastur, ulki imyonidin
Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,
Toki qardoshig'a ravo ko'rmas
Har nekim o'ziga ravo ko'rgay[34].

Dastlabki arba'in yozgan ijodkor sifatida Abdulloh ibn Muborak zikr etiladi. Arab adabiyotida arba'inlarning dastlabki namunalarini yaratgan ijodkorlar sifatida Abdurahmon Sulamiy (936-1012) – "Arba'ina fit-tasavvuf" ("Tasavvufga oid qirq hadis"), Abuhomid

Muhammad G'azzoliy (1059-1111) – "Kitob ul-arba'in" ("Arba'in kitobi"), Abuhafs Nasafiy (o'zi turkiylardan bo'lsa ham, asarini arab tilida yaratgan) (1067-1142) – "Arba'in" ("Qirq hadis"). Fors tilida yaratilgan mukammal arba'inlar Xoja Abdulloh Ansoriy (1006-1088) – "Arba'in", Husayin Voiz Koshifiy (1420-1505) – "Ar-risalat ul-aliya fi ahodis un-nabaviya" ("Payg'ambar hadislarini haqida katta risola"), Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniylar tomonidan yaratilgan. Mumtoz adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiy va Qo'qon adabiy muhitining vakili bo'lmish Muhammadqul Muhammadrasul o'g'li Muhayyir turkiy tildagi arba'inlarni yaratganlar. Arba'innavislik tarixiga nazar tashlasak, mazkur turdagi asarlar avval diniy rahnamolar tomonidan yaratilgan bo'lsa, keyinchalik so'z san'atkorlari tomonidan badiiylikka yo'g'rilgan holda o'quvchilarga yetkazilmoqda. Shu bilan bir qatorda, mualliflar agiografik asarlarni nafaqat nasrda, balki nazmda ham yaratish mumkinligini ko'rsatib berdilar. Alisher Navoiyning "Arba'in" asari Jomiy asariga, Muhayyirning asari Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniylar asariga javoban yozilgan bo'lsa ham, ularni tarjima asar sifatida baholamaslik lozim, chunki turkiy tilda ijod qilgan so'z san'atkorlari forsiygo'y ijodkorlarga ergashganlar va keng ommaga tushunarli bo'lishi hisobga olingan:

Men demakni chu muddao aylab,
Ul [Jomiy] ijizat berib, duo aylab.
Muddao chun bori savob erdi,
Har duo qilsa, mustajob erdi⁵¹.

Bu turdagi asarlarda adibning o'z oldiga qo'ygan maqsadi – hadislarida keltirib o'tilgan g'oyalarni badiiy – agiografik jihatdan yoritib berish va jamiyatdagi ma'naviy poklanishga yo'naltirish edi. Arba'inlar hadislar asosiga qurilganligi uchun boshqa agiografik xarakterdagi asarlar singari iqtibos badiiy san'atidan samarali foydalanilgan. Mualliflar o'z asarlari orqali xalqning diniy-e'tiqodiy qarashlarini mustahkamlash barobarida, adabiyot vositasida kishilar qalbida e'tiqod, e'zgulik, muhabbat tuyg'ulari kuchayishga zamin yaratganlar. Hozirgi kunda ham "Arba'in"lar zamonaviy ruhda yaratilmoqda, Imom Navaviyning asari bunga misol bo'la oladi. O'zbek adabiyotida ham buning davom etayotganligini ko'rishimiz mumkin, xususan, Abdulla Oripovning "Haj daftari" va Shukur Qurbonlarning turkum she'rlari ham hadislar asosida yaratilgan. Zamonaviy arba'inlar ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilgan. Shuningdek, ularning mumtoz adabiyotdagi arba'inlardan hajm jihatidan farqlanishini ko'rishimiz mumkin, ya'ni mumtoz adabiyotimizda arba'inlar to'rtlik (qit'a janri va hafif bahrida) shaklida yozilgan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda to'rtliklar shaklida barmoq vaznida yozilmoqda. Abdulla Oripovning "Haj daftari"ga kiritgan hadislar ellikta bo'lib, ijodkorning novatorlik yo'nalishini ham namoyon etadi. Bundan tashqari, hadis ma'nosi yanada tushunarli bo'lishi uchun u to'rt misrada emas, aksincha to'rt misrali bir necha band orqali yaratilmoqda. Bunday yondashuv orqali badiiylarning o'ziga xos shaklda namoyon bo'lishi asarning agiografik xususiyatlarini kuchaytirgan. Asar zamon bilan hamnafas amalga oshirilgan bo'lsa ham hadislarining ma'nosi to'liq saqlangan:

Bilol aytar edi azonni yakkash,
Sazovor bo'lmishdi ishonchga andoq,
Rasuldan so'rasdi: Bu qora habash,
Jannat chehrasiga yarashgay qandoq?
Javob shunday bo'ldi: – So'ylangiz bilib,
Uning oq dilida imyon ohangi.
Jannat hurlariga qora xol qilib,
Bo'lib berilgaydir Bilolning rangi⁵².

Sharq agiografiyasining yana o'ziga xos shakllaridan biri "Me'rojnomalar" hisoblanadi. Har bir katta agiografik asarlarda bu voqeaga alohida to'xtalib o'tilgan bo'lsa ham ayrim ijodkorlar voqea va hodisalarini kengroq yoritish, keltirilgan holatlarni izohlash maqsadida "Me'rojnomalar" yaratganlar. Qur'ondagi "Isro" surasi me'rojnomalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi: "(O'z) bandasi (Muhammad)ni, unga mo'jizalarimizdan ko'rsatish uchun (Makkadagi) Masjidi Haramdan Biz atrofini barokotli qilib qo'ygan (Quddusdagi) Masjidi Aqsoga tunda sayr qildirgan zotga tasbeh aytilur. Darhaqiqat, U eshituvchi va ko'rguvchidir"⁵³. Me'rojnomalarda tasvirlangan voqea-hodisalar ilohiy mo'jizalar qatorida bo'lgani sababli aqliy dalil talab qilmaydi. Tasavvuf ahli orasida ham "Siddiq" maqomining kelib chiqishi aynan me'roj

⁴⁹ O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 443.

⁵⁰ Назаров Б. Ислам агиографияси тизимиде мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.

⁵¹ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami XX jildlik. 10-jild. Arba'in. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 582.

⁵² Хожии Абдулла Ориф. Ҳаж дафтари (Ҳикмат садолар) – Тошкент: 1992. – Б. 25.

⁵³ Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом институти, 2004. Исро сураси – 17; 1 оят. – Б. 282.

voqeasi bilan bog'liq bo'lgani uchun bu hodisa tasavvufda katta ahamiyatga ega voqea sifatida e'tirof etiladi. Hozirgi kunga qadar musulmonlar orasida bu kun bayram sifatida nishonlanib kelinadi, ya'ni hijriy yil hisobi bo'yicha Rajab oyining 27-kechasiga to'g'ri keladi. Ko'pincha bu kunda mazkur voqeaga bag'ishlangan qissaxonliklar o'tkaziladi.

Musulmon agiografiyasining rivojlanishi bevosita "siyra" janri bilan boshlangan bo'lib, keyingi davrlarda boshqa janr va shakllarda ham yaratilganligini ko'rib o'tdik. "Siyra (arab. – hayot yo'li, tarjimai hol) – Muhammad (s.a.v) hayot yo'lini bayon qilishga bag'ishlangan, ilk islom davridan keyin vujudga kelgan diniy-tarixiy asarlarning umumiy nomi. Dastlab siyralar ko'p bo'lgan, ularning anchasi yo'qolib ketgan"⁵⁴. Keyingi davrlarga kelib siyra janridagi asarlarning kam yaratilishi, hatto unutilishiga sabab shuki, bu turdagi asarlarda Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyatini yoritishda harbiy yurishlarga e'tibor qaratilganligidadir. Islom dini keng hududlarga tarqalgandan so'ng uning mohiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan. 747-823-yillarda yashab o'tgan Voqidiy o'zining "Kitob al-mag'oziy" ("Harbiy yurishlar kitobi") asarida o'zigacha bo'lgan davrdagi siyralarni umumlashtirgan. Shunday bo'lsa-da, Ibn Is'hoq va Ibn Hishomlarning "Siyrat Rasulillah" ("Alloh elchisining hayot yo'li") bugungi kungacha saqlanib qolgan eng mukammal asar hisoblanadi. Muhammad ibn Sa'd qalamiga mansub "At-tabaqot al-kubro" asari ham shu yo'nalishda yaratilgan asarlar qatoriga kiradi. Muhammad ibn Sa'd Voqidiyning shogirdi bo'lgani uchun uning asari ham mashhur bo'lgan. "At-tabaqot al-kubro" asarida Muhammad alayhissalom faoliyati bilan bir qatorda, ilk islom davridagi uch tabaqa sahobalar, tobeinlar va taba tobeinlar hayoti kengroq yoritilgan. Keyinchalik mazkur turdagi asarlar ko'payishi natijasida tabaqot janri keng rivojlangan. Siyra janridagi asarlar "Shamoyil"ning rivojlanishi uchun turtki vazifasini bajargan.

Yaratganning yer yuzidagi oxirgi elchisi Muhammad alayhissalomning tug'ilishi bilan bog'liq voqealar ham Sharq xalqlari

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кароматов Х. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – Б. 3.
2. Назаров Б. Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари (Баҳроуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 21.
3. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 590.
4. Абдуллаева Д. Мумтоз адабий асарлар таркибидаги "масал"лар генезиси, типологияси, функционал тахлили. – Тошкент: Muharrir, 2020. – Б. 202.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адбиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 54-55.
6. Abdullayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2020. – B. 109.
7. Фаридуудин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: Фафур Ғулом нашриёти, 2017. – Б. 448.
8. Лев Толстой. Авлиё Сергей. [Иқрорнома]. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018. – Б. 73.
9. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Саностандарт, 2018. – Б. 47.
10. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. Nashrga tayyorlash guruhi. Sirojiddin Sayid, Ahmadjon Meliboyev, Shuhrat Sirojiddinov va boshqalar. – Toshkent: Adabiyot, 2023. – B. 6.
11. Қозихўжаев А. Қисса жанри хусусида. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2012. – Б. 206.
12. Давлатов О. Алишер Навоий " Маънолар хазинаси". – Тошкент. Тамаддун. 2021. – Б. 53.
13. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. – Б. 33.
14. Олимов Ф. Алишер Навоийнинг "Хамсат ул мутахаййирин" асари бадийи. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 63.
15. Ҳомидий Х. Кўҳна шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 237.

orasida keng tarqalgan bo'lib, tavallud topish bilan bog'liq marosimlar Sharq agiografiyasining yana bir shakli – "Mavludnoma"larning yuzaga kelishi uchun asos bo'lgan. "Nabiy sallallohu alayhi vasallam aytibdurlarkim: kim tug'ilgan kunimni ulug'lasa, qiyomat kuni shifoatimga olaman. Va mening mavludim uchun bir tanga sarf qilsa, go'yoki bir tilla tog'ni Ollohu taoloning yo'lida sarf qilgan kabi bo'ladi"⁵⁵. Mavlud voqeasi badiiy adabiyot orqali ifodalanganda ta'sirchanlik yanada ortadi. Mavludnomalar ko'pincha nazmiy yo'lda yaratiladi va bu bilan bog'liq alohida marosim ham o'tkaziladi. Mavludnomalarning boshqa agiografik turdagi asarlardan farqi shundaki, asar nomi bilan bog'liq lavhalargina yoritilmay, voqea-hodisalar olam va odam yaratilishidan boshlab bayon etiladi. Mazkur tipdagi asarlarda keng qamrovli voqea-hodisalar ixcham holda beriladi va mavlud bilan yakunlanadi. Bu turdagi asarlar, ko'p hollarda boshqa janrlarda bo'lganiday, xalq og'zaki ijodi bilan uyg'unlashib ketgan. "Mavludnoma"lardagi hikoyalarda yovuz ruhlarni quvish, momolarga topinish singari aytimlar⁵⁶ badiiy jihatdan yoritib berilgan. Sharq xalqlari orasida "mavlud o'qitish" an'anasi ham bu asarlarda bayon etilgan bo'lib, alohida kechalar tashkil etilib, "mavludxonlik"lar o'tkazib kelinadi. Mavludnomalarda tasvirlangan voqea-hodisalar odamlarni mo'jizalarga ishonirish orqali ularning qalbidagi turli xil shubhagumonlarning yo'q bo'lishiga xizmat qilgan.

Xulosa: Sharq xalqlarining agiografik asarlari turli shakl va janrlarga bo'linsa-da, asosiy maqsad odamlar qalbida e'tiqodni mustahkamlashga xizmat qiladi. Nazariy va badiiy jihatdan agiografik janrlar hamda shakllar o'ziga xos tuzilishi, teran mazmun-mohiyatga egaligi bilan o'zaro farqlanadi. Rang-baranglik esa kitobxonlarning barcha qatlamini qamrab olishga imkon yaratadi. Shu bilan bir qatorda, Sharq adabiyotining diniy-ilohiy, ma'naviy-ma'rifiy qamrovi keng ekanligini ham namoyon etadi.

16. Остонакулов И. Мухаммад Сиддиқ Рушдий "Тазкирату-лавлиё" асарининг Шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти. Тар. фан. док. дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 69.
17. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами XX жилдлик. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 7.
18. Тўхтасинова Н. Агиографик йўналишдаги тадқиқотлар тўғрисида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон миллий университет хабарлари. 2020, [1/6]. – Б. 261.
19. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: O'zbekiston, 2018. – Б. 210.
20. <https://moturidiy.uz/oz/news/1309>
21. Ҳотамов.Н., Саримсоқов.Б. Адабиётшунослик терминларининг руча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 339.
22. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поетик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари). Филол.фан.док. дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 24.
23. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. XX жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 3.
24. To'rayev N. Vuxoro tarixi. – Vuxoro: Durдона, 2020. – B. 11.
25. Muhammad Siddiq Rushdiy. Avliyolar sultoni. Turonlik valiyalar. – Toshkent: Kamalak, 1995. – B. 540.
26. Тримингем Дж. С. Суфийские ордены в исламе. – М.: ИД. "Гелиос", 2002. – С. 57.
27. Раҳимова Б.Ўзбек адабиётида Паҳлавон Маҳмуд образи талқинлари. Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 18.
28. Садриддин Салим Бухорий. Баҳовуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – Б. 10.
29. Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадийи. Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2018. – Б. 29.
30. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: O'zbekiston, 2018. – Б. 640.
31. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами XX жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 291.

⁵⁴ Хилватий. Мавлудун набавий соллаллоху алайҳи вассалам. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 3.

⁵⁵ Хилватий. Мавлудун набавий соллаллоху алайҳи вассалам. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 3.

⁵⁶ Мадазимова М. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. – Тошкент: Фан, 2000. (4 сон). – Б. 27.

32. Bahodir Qobul. Alisher Navoiy. Munojot. – Toshkent: Adabiyot, 2023. B. 254.
33. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 443.
34. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami XX jildlik. 10-jild. Arba'in. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 582.
35. Ҳожи Абдулла Ориф. Ҳаж дафтари (Ҳикмат садолар) – Тошкент: 1992. – Б. 25.
36. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом институти, 2004. Исро сураси – 17; 1 оят. – Б. 282.
37. Хилватий. Мавлудун набавий соллаллоҳу алайҳи вассалам. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 3.
38. Мадазимова М. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. – Тошкент: Фан, 2000. (4 сон). – Б. 27.